

Wojciech Podjaski

Sytuacja prawna ludności żydowskiej w Imperium Rosyjskim w świetle Ustawy dla Żydów z 1804 roku

Tematem niniejszego artykułu jest próba przedstawienia rozwiązań prawnych zastosowanych w prawodawstwie rosyjskim na początku XIX wieku, których celem było uregulowanie sytuacji ludności żydowskiej zamieszkującej teren Imperium Rosyjskiego. Opracowanie zostało oparte o analizę tekstu Ustawy dla Żydów opublikowanego w języku rosyjskim w XXVIII tomie *Pełnego zbioru praw Imperium Rosyjskiego*¹, udostępnionego na stronie internetowej Rosyjskiej Biblioteki Narodowej². Ustawa zawiera – na siedmiu stronach, w dwóch kolumnach – preambułę oraz 54 paragrafy, ujęte w sześciu rozdziałach: *O edukacji; O różnych stanach, przemysłach Żydów i ich prerogatywach; O obowiązkach Żydów w powyżej opisanych ich stanach; O cywilnym urządzeniu Żydów; O powinnościach rabinów i O obowiązkach kahałów*. Ustawa dla Żydów³ została również opublikowana w wersji dwujęzycznej rosyjsko-polskiej, z zachowaniem pierwotnego kształtu, z tym że w lewej kolumnie zawarto oryginalny tekst rosyjski, w prawej zaś umieszczono tłumaczenie w języku polskim⁴.

Przez kilka wieków poprzedzających omawiany okres sprawy związane z mieszkającą na terenie Rosji ludnością żydowską znajdowały się niejako na marginesie rosyjskiego życia publicznego. Przyczyną tego była początkowo stosunkowo niewielka liczba Żydów, którzy zamieszkiwali rozległe terytoria carskiego państwa. Niemniej jednak od samego początku aparat państwowy, jak i społeczeństwo rosyjskie wykazywały zdecydowanie nieprzychylny stosunek do tej społeczności, traktowanej często z pogardą i uznawanej za szkodliwych „odmieńców”. Już w czasach średniowiecza zmuszano Żydów do porzucenia wyznawanej przez nich wiary i przyjęcia chrztu, opornych mordowano lub wypędzano, a największe natężenie prześladowań przypadło na okres panowania cara Iwana IV (1547-1584), który ustanowił także zakaz zajmowania się przez nich działalnością handlową. W późniejszym czasie jego następcy, poza carem Piotrem I (1689-1725), powracali do polityki restrykcyjnej, a nawet podejmowali próby całkowitego wydalenia Żydów z Rosji⁵.

W zdecydowany sposób kwestia żydowska wróciła do bieżącej polityki rosyjskiej w drugiej połowie XVIII wieku, kiedy to „w wyniku wielu zwycięskich wojen i pomyślnych traktatów pokojowych, terytorium Rosji, [...] uległo znacznemu zwiększeniu, przy czym nastąpił szybki wzrost ludności – z 19 mln w 1762 roku do 36 mln w 1796”⁶. Wzrosła także liczebność populacji żydowskiej zamieszkującej zaanektowane przez Rosjan tereny Rzeczypospolitej, co zmusiło władze Imperium

¹ *О устройстве Евреевъ*, w: *Полное собрание законовъ Россійской Имперіи съ 1649 года*, T. XXVIII, 1804-1805, закон № 21547, [Петербург] 1830, s. 731-737.

² http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?part=129&cregim=3.

³ W literaturze polskiej Ustawa dla Żydów z 1804 r. określana jest również jako Statut dla Żydów lub Statut o urządzeniu Żydów.

⁴ <http://www.polona.pl/item/1119715/1/>.

⁵ H. Haumann, *Historia Żydów w Europie Środkowej i Wschodniej*, Warszawa 2000, s. 88-90.

⁶ L. Bazylow, *Historia Rosji XIX i XX wieku*, Warszawa 1965, s. 9.

do zajęcia się problemem żydowskim, który zamierzano rozwiązać w drodze jej asymilacji lub ekspulsji⁷.

Ustalenie dokładnej liczby Żydów zamieszkujących w tamtym czasie tereny Rosji jest praktycznie niemożliwe z powodu braku jakiegokolwiek rejestru ludności żydowskiej i ukrywania przez kahały jej faktycznej liczebności⁸, co miało na celu zmniejszenie rozmiarów podatku pogłównego, którego poborem zajmowały się gminy żydowskie. Nie była to zresztą sytuacja specyficznie rosyjska, ponieważ podobne problemy występowały również w monarchii austriackiej⁹. Według danych szacunkowych mogli oni w 1796 roku stanowić około 1,5% ogółu mieszkańców Imperium, w wyniku bowiem pierwszego rozbioru Polski z 1772 roku znalazło się w Rosji około sto tysięcy Żydów¹⁰, natomiast drugi i trzeci rozbiór powiększył ich liczbę o kolejne czterysta tysięcy osób¹¹.

W początkach swojego panowania caryca Katarzyna II (1762-1796), kierując się potrzebą kolonizacji słabo zaludnionych terenów państwa rosyjskiego, wpuściła Żydów w głąb Rosji, nie wprowadzając specjalnych ograniczeń. Robiła to jednak w tajemnicy przed społeczeństwem rosyjskim, „obawiając się o swoją prawosławną reputację”¹². Można zgodzić się ze stwierdzeniem H. Haumanna, że „jej polityczny i ekonomiczny pragmatyzm utwierdzały silnie wpływy idei oświeceniowych. Ich przedstawiciele nie mieli żadnych uprzedzeń natury religijnej wobec Żydów, natomiast chcieli z nich zrobić dobrych obywateli, posiadających te same prawa i obowiązki, co wszyscy, jednak za cenę unicestwienia żydowskiej tożsamości i kultury”¹³. Przykładem takiego podejścia była kwestia nieuznawania Żydów za odrębną grupę etniczną, tylko za wspólnotę religijną, co miało swój zewnętrzny przejaw w rezygnacji z zapisywania ich w dokumentach urzędowych pod mianem *Жид*, które zastąpiono określeniem *Евреї* (Hebrajczyk)¹⁴. Prowadzona przez władze rosyjskie polityka zrównująca Żydów w prawach z innymi poddanymi¹⁵ zaczęła ulegać zmianie pod koniec XVIII wieku, gdy pod wpływem nacisków szlachty rosyjskiej wprowadzono m.in. ograniczenia w dzierżawieniu przez nich ziemi oraz odebrano im możliwość zajmowania się gorzelnictwem, stanowiącym do tej pory ważne źródło ich dochodów. Wreszcie „w odpowiedzi na skargi moskiewskich kupców na napływ bardzo szkodliwej dla nich żydowskiej konkurencji, Katarzyna II postanowiła 23 grudnia 1791 roku, iż od-tąd Żydom nie będzie wolno osiedlać się w centralnej Rosji”¹⁶. Dla potrzeb kolonizacji udostępniono im natomiast słabo zaludnione i urodzajne tereny guberni białoruskich oraz Namiestnictwo Jekaterynosławskie i Obwód Taurydzki¹⁷. Podejmując taką decyzję władze chciały skłonić ludność żydowską wysiedlaną z miejscowości wiejskich do uprawiania roli na nowych terenach osiedleńczych. Jednakże nawet nałożony na Żydów w 1794 roku obowiązek płacenia pogłównego w podwójnej wysokości, z możliwością całkowitego uwolnienia się od niego poprzez przeprowadzkę na gospo-

⁷ P. Johnson, *Historia Żydów*, Kraków 1993, s. 381-382.

⁸ A. Sołżenicyn, *Dwieście lat razem (1795-1995)*, cz. 1, *W przedrewolucyjnej Rosji*, Wrocław 2012, s. 58.

⁹ M. J. Adamczyk, *Edukacja a przeobrażenia społeczności żydowskich w monarchii habsburskiej 1774-1914*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2034, Wrocław 1998, s. 15.

¹⁰ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 26.

¹¹ A. Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785-1870 na tle europejskim*, Warszawa 1988, s. 125.

¹² A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 26.

¹³ H. Haumann, *op. cit.*, s. 91.

¹⁴ *Ibidem*, s. 92.

¹⁵ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 30.

¹⁶ H. Haumann, *op. cit.*, s. 93.

¹⁷ *О предоставлении Евреямъ правъ гражданства съ Екатеринославскомъ Наместничестве и Таврической области*, в: *Полное собрание законовъ Российской Имперіи съ 1649 года*, Т. XXIII, съ 1789 по 6 ноября 1796, закон № 17006, [Петербург] 1830, s. 287.

darstwo rolne do Noworosji, nie skłonił ich do przeniesienia się na wspomniane tereny¹⁸. A jednak decyzją tą Katarzyna II zapoczątkowała proces tworzenia „stref osiedlenia” Żydów, których w zasadzie nie mogli oni opuszczać aż do I wojny światowej¹⁹. Tak nakreśloną politykę wobec ludności żydowskiej kontynuował również jej wnuk Aleksander I, który powołał specjalny Komitet do spraw Urządzenia Żydów i zlecił mu zebranie oraz opracowanie przepisów regulujących życie tej społeczności w Rosji. Efektem jego dwuletniej pracy była przyjęta w 1804 roku Ustawa dla Żydów²⁰.

Car Aleksander I (1801-1825), wychowywany przez babkę i upatrywany przez nią na jej następcę, dorastał pod wpływem ideałów oświeceniowych i pomimo tego, że jego liberalizm mógł się często wydawać jedynie powierzchownym i deklaratywnym, to jednak wykazywał on niemałe zaangażowanie w dążeniu do zreformowania swojego państwa²¹. Wyrazem tego było powołanie przez niego, w niedługi czas po śmierci cara Pawła I (1796-1801), Nieoficjalnego Komitetu (nazywanego też Komitetem Reform lub Tajnym Komitetem), którego pierwsze niejawnie posiedzenie odbyło się w czerwcu 1801 roku²². „Członkowie Komitetu mieli »przywilej codziennego zasiadania do stołu cesarskiego bez osobnych zaproszeń«. Po kawie i rozejściu się innych uczestników obiadu przechodzili do gabinetu Aleksandra i tu dyskutowali. Początkowo te »szadзки odbywały się 2-3 razy w tygodniu«, potem coraz rzadziej”²³. Podczas tych spotkań ich uczestnicy prowadzili ożywione dyskusje nad projektami niezbędnych reform w Rosji, chociaż car już na samym początku odniósł się sceptycznie do wprowadzenia radykalniejszych zmian²⁴. W składzie Komitetu znalazło się kilku zaufanych przyjaciół cara wywodzących się z kręgów arystokratycznych, którzy wyznawali podobne do swojego władcy poglądy i wspierali go w zmaganiach z silną konserwatywną opozycją. Byli to: Wiktor Koczubej, Paweł Stroganow, Mikołaj Nowosilcow i książę Adam Czartoryski (1770-1861)²⁵, który znalazł się w tym gronie, ponieważ od kilku lat był najbliższym przyjacielem i powiernikiem Aleksandra²⁶. Jak ważną rolę polityczną pełnił ks. Czartoryski w strukturach władzy Imperium Rosyjskiego niech świadczy to, że „we wrześniu 1802 roku [...] przyjmuje stanowisko towarzysza ministra spraw zagranicznych przy kanclerzu Aleksandrze Woronowie, z kierownictwem faktycznym; od stycznia 1804 roku formalnie staje u steru polityki zagranicznej. Jest zarazem członkiem Rady do spraw szkolnych, komisji urządzenia Żydów, [...] od lutego 1803, jako kurator uniwersytetu wileńskiego staje na czele szkolnictwa w ośmiu zachodnich guberniach. Od stycznia 1805 zasiada w Senacie i Radzie Państwa. Jest zrazu najbliższym doradcą monarchy, w pewnych okresach rola jego zbliża się do roli premiera”²⁷. Posiadając tak wielki wpływ na cara, który darzył go dużym zaufaniem, przedstawiał mu swoje projekty przebudowy państwa rosyjskiego. Stał się też głównym ekspertem w sprawach reformy szkolnictwa, prawno-administracyjnych i szczególnie interesującej nas kwestii żydowskiej, wywierającym znaczny wpływ na ostateczny kształt ustawy, która jest przedmiotem niniejszej analizy. Odbicie jego poglądów można łatwo dostrzec w zapisach dotyczących oświaty Żydów, zakazu prowadzenia przez nich szynków na wsi i dążeniu do osadzenia ich

¹⁸ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 58.

¹⁹ H. Haumann, *op. cit.*, s. 93.

²⁰ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 50.

²¹ L. Bazylow, *op. cit.*, s. 21-23.

²² J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770-1861*, Warszawa 1994, s. 61.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ M. K. Dziewanowski, *Aleksander I car Rosji, król Polski*, Wrocław 2000, s. 127-128.

²⁶ A. J. Czartoryski, „*Polityką kieruje nie tylko interes, ale i moralność*”. *Wybór myśli politycznych i społecznych*, wyb. J. Skowronek, Warszawa 1992, s. 8-9.

²⁷ M. Kukiel, *Książę Adam*, Warszawa 1993, s. 36.

na roli, jak również w stawianym postulatcie stopniowej asymilacji ludności żydowskiej bez konieczności wyrzeczenia się wyznawanej religii, co było ceną przyznania im pełni praw publicznych²⁸. Czartoryski był także jednym z pomysłodawców wielkiej kodyfikacji prawa rosyjskiego, rzucając myśl, „aby przed opracowaniem takiego kodeksu zebrać wszelkie ukazy i inne prawa pozostające w mocy”²⁹. W późniejszym czasie zaowocowało to, za rządów Mikołaja I (1825-1855), wydaniem przez II Oddział Kancelarii Osobistej Jego Carskiej Mości *Pełnego zbioru praw Imperium Rosyjskiego*³⁰. W pracach nad kodyfikacją prawa rosyjskiego ogromną rolę odegrał Michaił Spierański (1772-1839), który, będąc bliskim współpracownikiem cara Aleksandra I, a następnie Mikołaja I, „pragnął ustanowić w Rosji silną monarchię, opartą na solidnych podstawach prawnych, a zatem wolną od samowoli, korupcji i chaosu”³¹.

W zgodzie z ówczesnie panującym wśród elity rosyjskiej przekonaniem, że Żydom będzie można przyznać takie same prawa jak pozostałym carskim poddanym, jednakże pod warunkiem ich wcześniejszego „poprawienia się” i zasymilowania, Komitet do spraw Urządzenia Żydów w opracowanej przez siebie ustawie dużo uwagi poświęcił aspektom związanym ze szkolnictwem i oświatą Żydów³².

Podstawową przeszkodą na drodze do asymilacji ludności żydowskiej ze społeczeństwem rosyjskim była przede wszystkim powszechna u nich nieznanomość języków obowiązujących na terenie Imperium Rosyjskiego oraz tak bardzo rzucająca się w oczy odmienność stroju, obyczajów i obrzędów religijnych. Dlatego, aby projekty asymilatorów, których nie brakowało również wśród Żydów, mogły być zrealizowane, trzeba było wyeliminować lub przynajmniej ograniczyć zbyt duży wpływ na szkolnictwo żydowskie ze strony rabinów i urzędników kahalnych, ponieważ utrzymywali oni swój lud w ciemności i stanie ubezwłasnowolnienia³³.

Wychodząc naprzeciw tym postulatkom w ustawie z 1804 roku zagwarantowano dzieciom żydowskim równouprawnienie w zakresie możliwości podejmowania nauki w ludowych szkołach rosyjskich utworzonych na mocy dekretu Katarzyny II z 5 sierpnia 1786 roku i według rozwiązań wprowadzonych wcześniej w monarchii habsburskiej³⁴. Mogły one także uczęszczać do tamtejszych gimnazjów i uniwersytetów. Zapewniono im również wolność religijną i zabroniono podejmowania działań, które zmierzałyby do odciągania ich od wyznawanej religii lub zmuszania ich do uczenia się tego, co jest jej obce i z nią niezgodne. Jednocześnie zezwolono dzieciom żydowskim uczącym się w szkołach parafialnych i powiatowych nosić ich tradycyjny ubiór, ale uczęszczającym do gimnazjów nakazano ubierać się w odzież niemiecką lub polską³⁵.

Otwarto przed nimi również drzwi Cesarskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, do której mogły być przyjmowane, jeśli tylko wykazały się odpowiednimi zdolnościami. Stając się jej studentami powinny wtedy ubierać się na modłę niemiecką. Żydom, którzy osiągnęliby na uniwersytetach wymagany stopień wiedzy w medycynie, fizyce, matematyce i innych dziedzinach nauki zagwarantowano uznanie ich stopni akademickich na równi z pozostałymi poddanymi rosyjskimi. W przypadku gdyby Żydzi nie chcieli posyłać swoich dzieci do szkół rosyjskich, ustawodawca dopuścił możliwość

²⁸ J. Skowronek, *op. cit.*, s. 63-64.

²⁹ *Ibidem*, s. 64.

³⁰ L. Bazylow, *op. cit.*, s. 62.

³¹ N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Historia Rosji*, tł. A. Bernaczyk i T. Teszner, Kraków 2009, s. 314.

³² H. Haumann, *op. cit.*, s. 83-96.

³³ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 69-77.

³⁴ W. A. Serczyk, *Katarzyna II*, Londyn 1995, s. 276-277.

³⁵ *О ycmпоũcmœe...*, s. 731.

utworzenia na ich koszt odrębnej szkoły, z tym że wśród przedmiotów jej nauczania miał się znaleźć jeden z trzech języków: rosyjski, polski albo niemiecki³⁶.

Omawiana ustawa stanowiła, że Żydzi mieszkający w Imperium Rosyjskim mają mieć pełną swobodę używania swojego języka we wszystkich sprawach odnoszących się do ich wiary i zajęć domowych, natomiast zobowiązani byli, począwszy od 1 stycznia 1807 roku, we wszelkich pismach i aktach publicznych używać wyłącznie języka urzędowego. Bez zachowania tego warunku żadne ich pisma nie mogły być uznane i rozpatrywane przez instytucje państwowe. Po upływie sześciu lat od wydania ustawy wszystkie księgi handlowe prowadzone przez Żydów miały być również pisane w języku urzędowym albo powinny zawierać po jednej stronie właściwe tłumaczenie. W przeciwnym razie przy składanych przed sądami powództwach nie miały być uznawane za pełnoprawne dokumenty³⁷.

Żydzi, którzy chcieli uczestniczyć w życiu publicznym, ubiegając się o wybór na członków magistratu, mogli zasiadać w tej instytucji tylko pod warunkiem noszenia na terenie guberni utworzonych z zaanektowanych ziem polskich odzieży polskiej, rosyjskiej lub niemieckiej, a w guberniach rosyjskich, gdzie Żydom zezwolono na stały pobyt, ubierania się po niemiecku. Postanowiono także, że od 1808 roku żaden Żyd nie będzie mógł być wybrany na członka magistratu, jeśli nie nabędzie umiejętności czytania i pisania w jednym z trzech języków urzędowych. Z początkiem 1812 roku warunek ten miał obowiązywać także osoby ubiegające się o posadę w kahale lub o urząd rabina³⁸.

Władcy rosyjscy w kwestii polityki narodowościowej prowadzonej wobec Żydów nie byli odosobnieni, ponieważ podobne tendencje występowały w Austrii i Prusach³⁹. Dla przykładu, polityka monarchii austriackiej, jak zauważa A. Eisenbach, „zmierzała do jak najszybszej integracji i asymilacji Żydów, co było równoznaczne z ich germanizacją. Temu celowi miał służyć obowiązek posyłania dzieci żydowskich do szkół publicznych lub zakładanie oddzielnych szkół z językiem niemieckim. Ponadto zezwolono młodzieży żydowskiej studiowanie na uniwersytetach austriackich. Obok tego wprowadzono zakaz używania języka żydowskiego w życiu publicznym oraz w dokumentach, księgach handlowych, nakaz posługiwania się językiem niemieckim w aktach stanu cywilnego, wreszcie nakazano zmianę tradycyjnego ubioru”⁴⁰.

W związku z obowiązującą od czasów panowania carycy Katarzyny II tendencją do wyraźnego rozgraniczania poszczególnych warstw społecznych⁴¹, podzielono Żydów na cztery stany: rolników, fabrykantów i rzemieślników, kupców oraz mieszczan⁴². Zapisanie się do jednego z wymienionych stanów było obowiązkowe, a o determinacji władz rosyjskich w tej kwestii niech świadczy fakt, że przepisy omawianej ustawy nakazywały postępowanie z Żydami, którzy nie dopełniali wspomnianej powinności i nie nosili przepisowego ubioru, jak z włóczęgami, dla których nie było w Rosji pozbłażania. Spis wszystkich Żydów na terenie tych guberni, w których zezwolono im się osiedlać, miał być przeprowadzony w ciągu dwóch lat od wydania dekretu. Osoby podlegające spisowi zobowiązane były do podawania swojego imienia i nazwiska rodowego bądź przezwiska, które miały być odnotowane w aktach urzędowych i stale używane w kontaktach z administracją publiczną. Podobne zasady

³⁶ *Ibidem*, s. 731-732.

³⁷ *Ibidem*, s. 732.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ P. Borecki, *Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 62, 2010, z. 2, s. 55.

⁴⁰ A. Eisenbach, *op. cit.*, s. 62-63.

⁴¹ W. A. Serczyk, *op. cit.*, s. 270-274.

⁴² *О ycmпои́цмсе...*, s. 732.

dotyczące nadawania Żydom nazwisk wprowadzili także w swoich państwach władcy Prus i Austrii⁴³. W zamyśle ustawodawców miało to zagwarantować ich posiadaczom możliwość pełnego korzystania z praw obywatelskich i ochrony ich własności. Przypisanie się do jednego ze stanów nie czyniło przeszkody w tym, aby Żydzi mogli zmieniać przynależność stanową, jednak musiało się to odbywać za wiedzą odpowiednich władz oraz w zgodzie z przepisami prawa⁴⁴.

Wpuszczenie Żydów na tereny Nowej Rosji⁴⁵ związane było bezpośrednio z polityką kolonizacyjną rozpoczętą przez Katarzynę II, która zamierzała zagospodarować ziemie niedawno przyłączone do swojego państwa, zakładając wiele nowych miast i osad wiejskich. Ustawa z 1804 roku potwierdziła tylko wcześniejsze postanowienia dotyczące tworzenia „stref osiedlenia” Żydów, którzy musieli się zadowolić możliwością zamieszkiwania jedynie obszarów zaanektowanych ziem polskich oraz terenów kaukaskich i noworosyjskich leżących na północ od Morza Czarnego⁴⁶.

W zgodzie z tymi tendencjami władze rosyjskie zainicjowały szeroko zakrojoną akcję osiedleńczą, która zmierzała do przekształcenia znacznej części ludności żydowskiej w rolników. Zagwarantowano im wolność osobistą i ochronę przed próbami narzucenia poddaństwa oraz zapewniono możliwość nabywania niezamieszkaney państwowej ziemi w guberniach: litewskich, białoruskich, małorosyjskich, kijowskiej, mińskiej, wołyńskiej, podolskiej, astrachańskiej, kaukaskiej, jekaterynosławskiej, chersońskiej i taurydzkiej. Ziemią państwową, którą nabyli, mieli prawo swobodnie dysponować – mogli ją sprzedawać, zastawiać lub zapisywać w spadku⁴⁷. Rząd rosyjski przeznaczył również dla kolonistów (na wieczystą dzierżawę) 30 tysięcy dziesięcin ziemi, z możliwością powiększenia tego arealu według ich potrzeb oraz dużą pomoc materialną na zagospodarowanie. Wydzielano im po 40 dziesięcin na rodzinę, a dla porównania warto nadmienić, że średni chłopski nadział w Rosji rzadko przekraczał 10 dziesięcin⁴⁸.

Zakupioną od państwa ziemię Żydzi mogli uprawiać przy pomocy wynajętych pracowników na podstawie zawartej z nimi umowy. Jeśli Żyd na swojej ziemi ulokował nie mniej niż 30 domów zamieszkanych przez rodziny najemnych robotników, wtedy wolno mu było prowadzić tam sprzedaż piwa, o ile w pozostałych osiedlach danej guberni była ona dozwolona. Wolno im było również brać w dzierżawę ziemię szlachecką, a umowy zawierane z nimi miały być skrupulatnie dotrzymywane, jednak pod warunkiem przestrzegania przez nich zakazu sprzedaży wódki. Żydzi lokujący się na ziemiach szlacheckich, niezależnie od warunków określonych w kontrakcie, zwalniani byli od wszystkich państwowych podatków na okres pięciu lat. Ulga ta obejmowała szczególnie tych, którzy zamieszkiwali w osobnych osiedlach. Ustawodawca przewidział, że jeśli Żydzi będą mieli trudności z nabyciem lub wydzierżawieniem ziemi w miejscu osiedlenia, to wolno im będzie przenosić się na inne ziemie państwowe położone w guberniach: litewskich, kijowskiej, mińskiej, wołyńskiej, podolskiej, astrachańskiej, kaukaskiej, jekaterynosławskiej, chersońskiej lub taurydzkiej, gdzie chętnym miano przydzielać odpowiednie nadziały ziemi. Nikt spośród Żydów nie miał być siłą zmuszany do przesiedlenia, jednakże tym, którzy uczyniliby to dobrowolnie zagwarantowano zwolnienie na 10 lat od wszelkich podatków i oferowano im pożyczkę państwową na zagospodarowanie, na zasadach

⁴³ P. Borecki, *op. cit.*, s. 55.

⁴⁴ *О ысmpoũcmee...*, s. 734.

⁴⁵ Nową Rosją nazywano oficjalnie tereny położone na północ od Morza Czarnego przyłączone do Imperium Rosyjskiego na mocy traktatów pokojowych w Belgradzie (1739), w Kuczuk-Kainardzi (1774) i w Jassach (1792). L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 1, Warszawa 1983, s. 353-354.

⁴⁶ H. Haumann, *op. cit.*, s. 91-94.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 732.

⁴⁸ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 58.

przyznawanych pozostałym kolonistom zagranicznym. Nowym osiedleńcom na ziemiach państwowych i szlacheckich po upływie okresu zwolnienia podatkowego nakazywano płacić wszystkie powinności skarbowe na równi z innymi poddanymi tego samego stanu. W guberniach, w których Żydzi zamieszkiwali od dawna mogli się oni uwolnić od obowiązku płacenia pogłównego w podwójnej wysokości, o ile zajęliby się uprawą roli⁴⁹.

Celem rządu rosyjskiego było, zdaniem żydowskiego historyka W. N. Nikitina, „oprócz zagospodarowania rozległych, słabo zaludnionych ziem, także luźniejsze niż dotychczas rozmieszczenie Żydów, zachęcenie ich do wydajnej pracy fizycznej oraz odsunięcie od szkodliwych zajęć”⁵⁰. Jednak Żydzi nie przejawiali większej ochoty na to, aby zostać rolnikami, na co wskazują dzieje ich osadnictwa rolniczego w Rosji, które nie przyniosło żadnych trwałych efektów. Z jednej strony zdecydowała o tym powszechna u Żydów niechęć do pracy na roli i brak większego doświadczenia w tym względzie, a z drugiej – niedostateczne przygotowanie zasiedlanych terenów. Rozległość stepu, prymitywizm warunków bytowych, słabość miejscowej administracji oraz niska jakość elementu osadniczego, pomimo dużych wysiłków finansowych państwa rosyjskiego, doprowadziły do fiaska tego przedsięwzięcia. Żydzi nie radzili sobie z gospodarowaniem na roli, z braku odpowiednich umiejętności psuli narzędzia, a często sprzedawali je dla zysku. Podobnie czynili z zakupionym za państwowe pożyczki żywym inwentarzem, który najczęściej przeznaczali na handel lub bieżącą konsumpcję. Zaniedbywali też swoje domostwa i pomieszczenia gospodarskie, a doprowadzając swoje gospodarstwa do ruiny oczekiwali wciąż na kolejną transzę pomocy materialnej od państwa. Uciekali też masowo ze wsi do miast, nie dbając często o załatwienie spraw formalnych w urzędach⁵¹. Wobec tych faktów słaba administracja rosyjska była bezsilna, ale trudno się temu dziwić, ponieważ, jak wyjaśnił to publicysta żydowski I. G. Orszanski: „Bardzo naturalnie jest, że Żydzi przenoszący się tutaj w celu uprawy roli, zobaczywszy przed sobą takie rozległe i niezagospodarowane pole działalności przemysłowej, rzucili się do zajęć bliskich im i przyjaznych, obiecujących - w mieście - obfitsze żniwa niż te, na które mogliby liczyć jako rolnicy [...]. Po co więc wymagać od nich, żeby koniecznie zajmowali się uprawianiem ziemi, skoro to zajęcie na pewno pójdzie im źle? [...] przy bardzo pociągającym [Żydów] dynamicznym życiu powstających miast”⁵².

Podobne próby osiedlenia Żydów na wsi, w charakterze rolników, podejmowano również w innych krajach. W Prusach Żydom przydzielano nadziały ziemi i obdarzano ich ulgami podatkowymi⁵³. W Austrii natomiast władze rządowe lansowały ambitny program osadnictwa rolniczego ludności żydowskiej, szczególnie na terenie zaanektowanej Galicji, chcąc w ten sposób doprowadzić do zmiany jej struktury ekonomicznej i przekształcenia Żydów w „pożytecznych obywateli”. Zgodnie z tą tendencją zezwolono im na nabywanie dóbr ziemskich pod warunkiem, że osobiście będą uprawiać ziemię. Jednakże pomimo determinacji władz austriackich i w tym kraju nie powiodła się próba przekształcenia Żydów w rolników. Na przeszkodzie, oprócz niechętnego nastawienia samej ludności żydowskiej, stanął bowiem niski stan kultury rolnej, powszechna nędza chłopów galicyjskich, przeróżne ograniczenia natury formalnej oraz brak odpowiedniego przygotowania organizacyjnego i finansowego akcji osadniczej⁵⁴. Eksperymentowano w tym zakresie nawet w przedrozbiorowej

⁴⁹ *О ысmpoиtмoe...*, s. 732-733.

⁵⁰ W. N. Nikitin, cyt. za: A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 59.

⁵¹ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 59-67.

⁵² I. G. Orszanski, cyt. za A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 65.

⁵³ A. Eisenbach, *op. cit.*, s. 129.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 53-54.

Rzeczpospolitej, ale nie przyniosło to większych rezultatów i szacuje się, że osiedlono na roli jedynie około stu rodzin żydowskich, przeważnie na Podolu, Ukrainie i Wołyniu⁵⁵.

Rząd rosyjski podobną przychylność, jak w przypadku żydowskich rolników, okazał wywodzącym się spośród tej ludności fabrykantom i rzemieślnikom, którym wolno było w „strefie osiedlenia” zakładać wszelkiego rodzaju fabryki na tych samych zasadach co pozostałym poddanym rosyjskim. Dla tych zaś, którzy inwestowali w rozwój zakładów włókienniczych oraz w inne gałęzie przemysłu uznane przez władze za najpotrzebniejsze przewidziano specjalne zachęty w postaci udostępnienia im ziemi pod budowę fabryk i udzielenia pożyczek pieniężnych, które mogli otrzymać po przedłożeniu odpowiedniego zaświadczenia. W celu sfinansowania tych przedsięwzięć miano przeznaczać każdego roku w guberniach utworzonych z zaanektowanych ziem polskich kapitał wysokości do 20 tysięcy rubli, z którego władze gubernialne w porozumieniu z ministerstwem spraw wewnętrznych miały udzielać pożyczek żydowskim fabrykantom, nie żądając zastawów, a ograniczając się jedynie do rękopisów udzielonej przez innych godnych zaufania Żydów. Dla większej zachęty zrównano wysokość podatków żydowskich właścicieli zakładów produkcyjnych z innymi poddanymi tego samego stanu oraz zezwolono im na zakładanie fabryk na ziemiach szlacheckich na warunkach swobodnie ustalanych z właścicielami. Przedstawicielom stanu szlacheckiego, którzy na swoich ziemiach pozwalali Żydom zakładać fabryki miały być także udzielane pożyczki na korzystnych warunkach, a po rozważeniu okoliczności i rzeczywistego z nich pożytku – dalsze zachęty⁵⁶.

Rzemieślnicy żydowscy uzyskali na obszarach zamieszkiwania zezwolenie nieograniczonego szkolenia się we wszystkich rzemiosłach niezabronionych przez prawo oraz swobodę przystępowania do cechu, jeśli nie było to sprzeczne z przywilejami nadanymi miastom. Mieli być uwolnieni od konieczności uiszczania podwójnego pogłównego podobnie jak fabrykanci, a gdyby nie znaleźli sobie w miejscu zamieszkania wystarczająco dużo pracy i środków do utrzymania, mogli zwrócić się do gubernatora z prośbą o zaproponowanie im lepszego miejsca na założenie warsztatu, w guberniach mniej zaludnionych: jekaterynosławskiej, chersońskiej, taurydzkiej, astrachańskiej lub kazańskiej⁵⁷.

W Prusach przejawiano tendencję do usunięcia ze wsi Żydów niezajmujących się uprawą ziemi i skoncentrowania ich w miastach, co motywowano przede wszystkim względami fiskalnymi. Na początku zaś XIX wieku rozwijający się nurt reformatorski (po klęsce Prus w wojnie z Francją) doprowadził do nadania obywatelstwa miejskiego wszystkim nienagannie sprawującym się mieszkańcom, w tym Żydom, którzy spełniali odpowiednie kryteria w zakresie posiadania i wykształcenia. Rząd pruski likwidując cechowy monopol na produkcję i redukując przywileje stanowe szlachty umożliwił Żydom swobodne podejmowanie działalności produkcyjnej, co uzależnił jedynie od wykupienia świadectwa przemysłowego⁵⁸. W Austrii natomiast, w celu zdynamizowania rozwoju gospodarczego państwa, dopuszczono ludność żydowską do ograniczonych praw obywatelskich, zapewniając jej możliwość osiedlania się w niektórych miastach, dostęp do wszystkich rodzajów rzemiosła i swobodę w zakładaniu zakładów przemysłowych. Rzemieślnicy żydowscy mogli też należeć do cechów i pobierać nauki u majstrów chrześcijańskich, a także zezwolono im na zatrudnianie służby rekrutującej się spośród chrześcijan⁵⁹.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 53.

⁵⁶ *O ycmпоіւсmе...*, s. 733.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 733-734.

⁵⁸ A. Eisenbach, *op. cit.*, s. 128-135.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 62-63.

Żydom mieszkającym w Rosji zezwolono na prowadzenie wszelkiego rodzaju handlu wewnętrznego i zagranicznego na ogólnie obowiązujących zasadach prawa. Wyjątek stanowiło gorzelnictwo, ponieważ władze rosyjskie uważały, że Żydzi sprzedający alkohol we wsiach mają zgubny wpływ na chłopów i dlatego – motywując to troską o „dobre prowadzenie się” ludności wiejskiej – zakazały im uprawiania tej działalności⁶⁰. Począwszy od 1 stycznia 1807 roku w guberniach: astrachańskiej, kaukaskiej, małorosyjskich i noworosyjskich, a w pozostałych od początku 1808 roku nie mogli oni we wsiach posiadać i prowadzić żadnych szynków, knajp i karczem. Zakazano im nie tylko sprzedaży wódki, ale nawet zamieszkiwania tychże lokali pod jakimkolwiek pretekstem. Zakaz ten dotyczył również podobnych obiektów stojących przy drogach, bez względu na to, kto był ich właścicielem. Wszystkie umowy zawarte na sprzedaż wódki we wsiach i folwarkach po oznaczonym terminie zostały pozbawione mocy prawnej, a wszelkie długi wobec żydowskich szynkarzy anulowano⁶¹.

Szlachcic po upływie wspomnianego terminu zezwalający Żydowi w swojej wsi na utrzymywanie albo wynajmowanie karczmy, w której sprzedawano by wódkę, po pierwszym donosie złożonym do Niższego Sądu Ziemskiego musiał zapłacić grzywnę wysokości 5 rubli od każdego posiadanego w niej domu oraz wynagrodzić donosiciela. Przy drugim razie karę podwajano, a gdy po raz trzeci dopuścił się on naruszenia prawa, to jego posiadłość brano w zarząd państwowy na 10 lat, pozbawiając go jakiegokolwiek wpływu na jej funkcjonowanie. Tymczasem Żyd przyłapany na takiej sprzedaży miał zapłacić karę od 100 do 200 rubli, a przy recydywie miał być przymusowo przesiedlony na Syberię. W osiedlach państwowych podobna kara finansowa miała być nałożona na urzędników ziemskich, którzy o takim fakcie nie donieśli, a za trzecim razem mieli być pozbawieni stanowisk i objęci zakazem sprawowania jakichkolwiek urzędów. Za podobne nadużycia mieli być także karani urzędnicy wyższego szczebla, nie wyłączając wicegubernatora, jak również dzierżawcy posiadłości i starostw, którym miano odbierać ziemie będące w ich dyspozycji⁶².

Przy tak surowym i, zdaniem jego pomysłodawców, niezbędnym zakazie sprzedaży wódki przez Żydów we wsiach i zawierania z nimi kontraktów do tego się odnoszących, pozwalano im jednak zajmować się tym rzemiosłem w miastach gubernialnych i powiatowych oraz w państwowych miasteczkach. W miasteczkach szlacheckich udzielono ich właścicielom zezwolenia na zawieranie kontraktów z Żydami dotyczących sprzedaży wódki pod warunkiem, że nie będą oni nadawać swoim wsiom praw miejskich, w celu prowadzenia tam nielegalnego wyszynku. W miastach tych nie mogli oni mieszkańcom sprzedawać wódki na kredyt, a urzędnicy, którzy przyjmowali skargi od Żydów i próbowali wszczynać egzekucję takich długów, sami mieli być osądzeni i ukarani⁶³.

Władze rosyjskie nie były wcale odosobnione w swoim negatywnym stosunku do Żydów handlujących alkoholem, ponieważ w Austrii zastosowano podobne rozwiązania. Wprowadzone tam pod koniec XVIII wieku przepisy „uniemożliwiały im dzierżawę karczem, gorzelni i browarów, zajmowanie się szynkarstwem – co tłumaczono potrzebą obrony interesów chłopów”⁶⁴.

Fabrykantom, rzemieślnikom, malarzom i kupcom zezwolono na odbywanie podróży w sprawach handlowych i zawodowych do wewnętrznych guberni, a nawet do stolicy Rosji. Na czas tych podróży Żydzi oraz towarzyszące im żony i dzieci powinni być zaopatrzeni w paszporty od swoich gubernatorów, a także zobowiązani byli do noszenia odzieży niemieckiej. W przypadku złamania ni-

⁶⁰ H. Haumann, *op. cit.*, s. 93.

⁶¹ *О ысmpoуcmе...*, s. 735.

⁶² *Ibidem.*

⁶³ *Ibidem.*

⁶⁴ A. Eisenbach, *op. cit.*, s. 63.

niejszego nakazu mieli być chwytni przez policję i wydalani z powrotem do własnych guberni⁶⁵. Przy zmianie miejsca zamieszkania Żydzi byli zobowiązani do przedstawienia sądowi ziemskiemu świadectwa od szlachciców, u których mieszkali, że wypełnili wszystkie swoje obowiązki oraz zaświadczenia z kahału o zapłaceniu należnego pogłównego. Na takiej podstawie sąd wydawał przesiedlającym się paszport do tego miejsca, w którym pragnęli się oni osiedlić. Żydów, którzy nie posiadali paszportów policja miała pod strażą wysyłać na ziemie niezasiedlone, które w późniejszym czasie miały być do tego wyznaczone. Przebywając w sprawach zawodowych na ziemiach szlacheckich mieli się oni znajdować pod nadzorem policji ziemskiej, która powinna zajmować się ich skargami na naruszenia zawieranych z nimi kontraktów. W miastach gubernialnych i powiatowych Żydzi zobowiązani byli stawiać się w komendzie policji miejskiej, jak również u naczelnika miasta i w magistracie⁶⁶. Ograniczenia w swobodzie poruszania się po terenie Imperium Rosyjskiego nie były jednak środkiem zastosowanym tylko wobec Żydów. Taką samą politykę stosowano w odniesieniu do całego rodzimego stanu kupieckiego i rzemieślniczego, który przywiązany był do miejsca rejestracji, co miało zabezpieczyć miejskie społeczności przed obniżeniem ich zdolności płatniczych w wyniku wyjazdu mieszczan⁶⁷. Duże ograniczenia w zakresie stałego pobytu i osiedlania się Żydów obowiązywały również na wielu obszarach i w licznych miastach, szczególnie górniczych, monarchii habsburskiej⁶⁸.

Ustawa z 1804 roku zapewniała wszystkim Żydom mieszkającym w Rosji, nowo osiedlającym się albo przybywającym z innych krajów w sprawach handlowych, wolność osobistą i ochronę prawną na równi z innymi poddanymi rosyjskimi z tych samych stanów. Zakazywała też przywłaszczania sobie własności żydowskiej, dysponowania ich pracą i brania ich w poddaństwo oraz prześladowania i przeszkadzania im w wyznawaniu religii⁶⁹. Warto przy tym podkreślić, że „Żydzi w Rosji od początku mieli takie wolności osobiste, na jakie rosyjscy chłopci musieli czekać jeszcze przez osiemdziesiąt lat. I paradoksalnie: otrzymali oni większe nawet swobody niż rosyjscy kupcy i mieszczanie – ci bowiem zobowiązani byli mieszkać [tylko] w miastach”⁷⁰.

Składane przez Żydów skargi na szykany, jakich mogliby doznawać – bez względu na stan do jakiego należeli – miały być rozpatrywane na ogólnie przyjętych zasadach. Dozwolone przez prawo kontrakty zawierane między nimi i szlachtą powinny być dotrzymywane i nienaruszane. We wszystkich procesach, w sprawach cywilnych i karnych, mieli stawać przed sądami powszechnymi, na równi z innymi poddanymi. Szlachta, u której zamieszkiwali, nie miała prawa ich sądzić: ani w sprawach o ciężkie przestępstwa, ani w kryminalnych, a przed sądem polubownym w sprawach cywilnych odpowiadali wedle zasad obowiązującego prawa⁷¹.

⁶⁵ *O ycmпоіcmе... , s. 734.*

⁶⁶ *Ibidem, s. 736.*

⁶⁷ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 33.

⁶⁸ M. J. Adamczyk, *op. cit.*, s. 20-21.

⁶⁹ *O ycmпоіcmе... , s. 736.*

⁷⁰ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 32.

⁷¹ *O ycmпоіcmе... , s. 736.*

Podobnie jak to się działo w innych sferach życia ludności żydowskiej władze rosyjskie dążyły do uporządkowania przepisów regulujących funkcjonowanie kahałów⁷² i działalność rabinów⁷³. W miastach gubernialnych i powiatowych Żydzi posiadali prawo wyboru jednego rabina i kilku urzędników kahalnych, którzy po zatwierdzeniu przez zarząd guberni obejmowali urząd i zmieniali się co trzy lata, jeśli na nowo nie zostali wybrani. W miasteczkach szlacheckich też mogli wybierać rabinów i kahalnych, bez udziału w tej procedurze przedstawicieli szlachty, którym nie wolno było pobierać jakichkolwiek opłat za objęcie urzędu rabina⁷⁴.

Zgodnie z przepisami prawa rosyjskiego rabin sprawował nadzór nad obrzędami religijnymi i rozstrzygał spory odnoszące się do religii. Jednak przy realizacji tych uprawnień nie wolno mu było stosować żadnych sankcji oprócz napomnienia i przekonywania. Zabronione było nakładanie jakichkolwiek kar z wyjątkiem napiętnowania i upomnienia wewnątrz synagog. Rabini i inni duchowi przywódcy jeśli ośmielili się sprzeciwić temu przepisowi i nakładali publiczne kary, wyklinając i wykluczając ze wspólnoty swoich współwyznawców, bez względu na ich pozycję społeczną, poza naprawieniem krzywd, mieli być karani grzywną do 100 rubli, przyłapani po raz trzeci zsyłani byli na Syberię, a ich klątwy unieważniano. Władze uznawały urząd rabina za funkcję honorową, a nie dochodową. Dlatego pełniącym go Żydom surowo zabraniano nakładania i żądania dla siebie jakichkolwiek opłat za wykonywanie obowiązków, mieli się oni zadowolić pensją otrzymywaną od własnej społeczności. W przypadku wystąpienia w gminie żydowskiej rozłamu i braku możliwości porozumienia się współwyznawców w zakresie korzystania z synagogi, zezwalano jednej z grup na zbudowanie własnej świątyni i wybranie swojego rabina, z tym że w każdym mieście miał być tylko jeden kahał⁷⁵. Zastosowane w tym względzie rozwiązania były zapewne reakcją cara na powta-

⁷² „Gmina (hebr. *kehila*) [jidysz *kahał*] – jedna z podstawowych form organizacyjnych życia społeczności żydowskich, składająca się z mężczyzn pełniących rolę głowy rodziny (baal ha-bait). Gmina ma zwykle swoją synagogę, a także najczęściej cmentarz i Chewra Kadisza [żydowskie towarzystwo pogrzebowe]. Większe gminy zatrudniają cały zespół oficjalnych funkcjonariuszy religijnych [...]. Ponieważ Żydzi ortodoksyjni muszą w szabat i święta docierać na nabożeństwa do synagogi na piechotę, gmina obejmuje zwykle obszar terytorialnie ograniczony. W dawniejszych czasach gminy dysponowały pewną samodzielnością i mogły kontrolować nie tylko własne instytucje opieki społecznej i charytatywne, lecz także wszelkie sfery życia ich mieszkańców. Wyznaczały grzywny, skazywały ludzi na okresowe zakuwanie w dyby, a najwyższym wymiarem kary był ostracyzm i wykluczenie ze społeczności (cherem). Wprawdzie literatura rabiniczna kładzie nacisk na dostosowanie się do norm i obyczajów społeczności, lecz w wyniku nieporozumień z ich religijnym lub świeckim zwierzchnictwem Żydzi często tworzyli podgminy”. A. Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, przekł. O. Zienkiewicz, Warszawa 1994, s. 101.

⁷³ „Rabin [hebr. *rabi*, czyli *mój mistrz*] – wyświęcony uczony w Piśmie, tradycyjnie upoważniony do rozstrzygnięcia spornych kwestii rytuału żydowskiego, zwłaszcza związanych z regułami odżywiania. Rabi to także tytuł grzesznościowy odnoszący się do nauczycieli lub - w formie *raw* (pan) – do innych poważnych członków wspólnoty; w środowisku chasydzkim będą to odpowiednio: *rebe* (wobec cadyka) i *reb*. [...] Ponieważ nie wolno pobierać wynagrodzenia za nauczanie czy wydawanie orzeczeń w dziedzinie halachy [prawnej spuścizny judaizmu], w dawnych czasach rabinom nie płacono i musieli zarabiać na życie w inny sposób”. *Ibidem*, s. 227.

⁷⁴ *O ycmnoicmoe...*, s. 735-736.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 736-737.

rzające się na przełomie XVIII i XIX wieku starcia i kłótnie między chasydami⁷⁶ a pozostałą ludnością żydowską, które często przybierały charakter krwawych zamieszek⁷⁷.

W warunkach rosyjskich kahały były odpowiedzialne za sprawny pobór podatków państwowych od członków gminy żydowskiej oraz rozporządzały powierzonymi im przez wspólnotę funduszami, zdając jej sprawozdanie z ich stanu, które także przedstawiano władzom państwowym. W przypadku, gdyby sprawozdania przedkładane władzom nie były zgodne ze zdawanymi gminom żydowskim, członkowie kahału mieli być ukarani z całą surowością prawa. Kahałom zabroniono również bez zgody władz nakładania nowych podatków⁷⁸. Pomimo tego że Żydzi mieszkający w Rosji zachowali autonomię kahalną, którą pod berłem królów polskich posiadali od XVI wieku, to w nowej sytuacji, w jakiej się znaleźli po rozbiorach Rzeczypospolitej, była to już tylko forma bardzo okrojonego samorządu, który władze rosyjskie z czasem jeszcze bardziej ograniczyły⁷⁹. Polityka rosyjska w tym względzie nie była czymś szczególnym, Prusy i Austria bowiem zniosły autonomię kahałów i dążyły do przejścia całkowitej kontroli nad swoimi żydowskimi poddanymi. Wspólną cechą rozwiązań zastosowanych przez wszystkie trzy państwa zaborcze był zamiar pozbawienia kahałów cech korporacji stanowej i przekształcenie ich w organizacje religijne. W Rosji kahały stały się sądami rozjemczymi w sprawach religijnych, a rabinów i instytucje gminne oraz ich finanse poddano kontroli państwowej. Jednak z czasem okazało się, że zaborcy dopuszczający się szeregu odstępstw od wprowadzanych przepisów prawa, doprowadzili do tego, że „działania skierowane przeciwko władzy kahałów przyniosły skutek odwrotny od deklarowanego – radykalnie ograniczyły samorząd żydowski w sprawach religijnych i religijno-społecznych, a zarazem pozostawiły szerokie kompetencje w kwestiach finansowych i gospodarczo-społecznych”⁸⁰.

Na podstawie analizy materiału źródłowego można dojść do wniosku, że władzom Imperium Rosyjskiego bardzo zależało na uregulowaniu sytuacji prawnej Żydów mieszkających w Rosji. Spowodowane to było wielką liczebnością społeczności żydowskiej, która trafiła pod carskie panowanie po aneksji wschodnich ziem Rzeczypospolitej i powtarzającymi się skargami, tak samych Żydów, jak i pozostałych poddanych rosyjskich, na panujący w tym względzie bałagan prawny⁸¹.

Podstawowym motywem przyświecającym twórcom Ustawy dla Żydów był aspekt ekonomiczny, przejawiający się z jednej strony chęcią skolonizowania słabo zaludnionych terenów państwa, o czym świadczą liczne koncesje czynione na rzecz Żydów, którzy chcieliby się osiedlić na wskazanych przez władze obszarach, a z drugiej – zamiarem zapewnienia ochrony interesów ludności chrześcijańskiej przed żydowską konkurencją. Niebagatelną przyczyną było również dążenie do stopniowego zasymilowania ludności żydowskiej z resztą społeczeństwa rosyjskiego oraz wynikające stąd działania

⁷⁶ „Chasydyzm – ruch odrodzenia religijnego powstały w oparciu o nauki Izraela Baal Szem Towa, zapoczątkowany w połowie XVIII w. w Polsce przez Dow Bera z Międzyrzecza. Chasydyzm kierował swe przesłanie do Żydów wyniszczonych duchowo i fizycznie rzeziąmi Chmielnickiego. W miejsce elitaryzmu uczonych zwolennicy Baal Szem Towa proponowali takie odczytanie kabały, z którego wynikało, że Boga odnajdować należy we wszelkich przejawach życia, ponieważ świat istnieje wewnątrz Niego, a służyć Mu można nawet swymi codziennymi zajęciami. Ten mistyczny panenteizm przyciągnął do ruchu także uczonych, ale najbardziej przemówił do rzesz niewykształconych Żydów. [...] Każda społeczność chasydzka skupiała się wokół osoby charyzmatycznego przywódcy, cadyka, który posiadał, jak wierzono, moc czynienia cudów, spełniał rolę kanału przekazującego boską energię [...], spływającą poprzez niego na cały świat. Chasydzi prosili cadyka o błogosławieństwo dla wszelkich swych przedsięwzięć i opowiadali niezliczone historie o jego cudownych uczynkach. Zakładali własne autonomiczne synagogi, stworzyli nową liturgię opartą na rytuale luriańskim, wprowadzili zmiany do obrządku, nie przestrzegali ustalonych pór modlitw, skoro modlitwa miała wypływać z wewnętrznej potrzeby, oraz przyjęli charakterystyczny ubiór”. A. Untermań, *op. cit.*, s. 56.

⁷⁷ H. Haumann, *op. cit.*, s. 85-88.

⁷⁸ *O ycmponicmoe...*, s. 737.

⁷⁹ H. Haumann, *op. cit.*, s. 92.

⁸⁰ P. Borecki, *op. cit.*, s. 55-56.

⁸¹ *O ycmponicmoe...*, s. 731.

mające wymusić na Żydach nauczenie się jednego z obowiązujących języków urzędowych i porzucenie tradycyjnego stroju żydowskiego. Widać także swoiście pojętą troskę władz carskich o to, aby wyeliminować z życia społecznego wszelkie zachowania Żydów, które, ich zdaniem, miały demoralizujący wpływ na poddanych rosyjskich, tak, jak to miało miejsce w przypadku ustanowionego zakazu prowadzenia przez nich szynków na wsi i sprzedaży chłopom wódki. Władze rosyjskie nie były w swoich dążeniach do rozwiązania problemu żydowskiego odosobnione, podobne bowiem tendencje przejawiały monarchie pruska i austriacka. Pomimo wszystko można się jednak zgodzić z oceną A. Sołżenicyna, który Ustawę dla Żydów z 1804 roku zalicza do „aktów przenikniętych tolerancją, ponieważ na jej podstawie Żydom zagwarantowano wolność osobistą, jakiej dla przykładu nie miały w państwie carów wielomilionowe masy chłopów pańszczyźnianych”⁸².

Oczywiście w porównaniu z pełnym równouprawnieniem wprowadzonym w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej czy we Francji, gdzie Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela⁸³, a następnie Kodeks Cywilny Napoleona całkowicie zlikwidowały pozostałości systemu feudalnego⁸⁴, może się wydawać, że rozwiązania wprowadzone w Rosji nie były zbyt liberalne. Ale rozpatrując to zagadnienie nie można abstrahować od uwarunkowań prawnych i ustrojowych obowiązujących w tym państwie oraz panujących w nim warunków życia poszczególnych warstw ludności. W świetle tych faktów można przyjąć, że Ustawa dla Żydów z 1804 roku była ważnym krokiem na drodze do ich emancypacji⁸⁵.

Osobną kwestią było egzekwowanie nowego prawa przez administrację rosyjską i samego cara. Z jednej strony społeczność żydowska czyniła wiele wysiłków, aby ominąć wprowadzone zakazy, z drugiej zaś biurokratyczny beład oraz powszechna korupcja panująca w rosyjskim aparacie administracyjnym⁸⁶, a do tego chwiejny charakter i słaba wola Aleksandra I powodowały, że „przyjmowane rozwiązania nie pociągały za sobą żadnych następstw; ogłaszano przepisy, ale brakowało skutecznej kontroli ich realizacji”⁸⁷. W ten właśnie sposób przez cały okres jego panowania nie potrafił sobie poradzić z wyegzekwowaniem zakazu uprawiania gorzelnictwa przez Żydów, a także z ich eksmisją ze wsi, nie mówiąc już o masowym przemyśle uprawianym przez tę ludność. Nie bez znaczenia był też rozwój sytuacji międzynarodowej i odnoszone przez Napoleona zwycięstwa oraz zwołanie przez niego do Paryża w 1807 roku żydowskiego Sanhedrynu⁸⁸, którego „głównym celem było zapewnienie temu narodowi różnych przywilejów i tworzenie powiązań między Żydami rozsianymi w Europie”⁸⁹.

⁸² A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 51.

⁸³ A. Eisenbach, *op. cit.*, s. 66.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 142-143.

⁸⁵ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 51.

⁸⁶ A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polski w latach 1861-1917*, Kraków 1995, s. 295-297.

⁸⁷ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 54.

⁸⁸ „Sanhedryn [gr. *zgrómadzenie, narada*] – najwyższa rada religijna składająca się z 70-71 członków starszyny, której siedzibą była Komnata Ciosanych Kamieni na wzgórzu świątynnym w Jerozolimie. Tradycja tego zgromadzenia sięga 70-osobowej starszyny powołanej przez Mojżesza (Lb 11, 16). W najpoważniejszych sprawach orzekał Wielki Sanhedryn, lecz mniejsze trybunały, również nazywane sanhedrynami, a składające się z 23 członków, rozpatrywały oskarżenia zagrożone karą śmierci. Sanhedryn ustalał również kalendarz religijny. Członkowie Sanhedrynu zasiadali w półkolu z przewodniczącym trybunału, nasim, w środku, tak by sędziowie widzieli się nawzajem podczas obrad. Najpierw wysłuchiowano głosu sędziów młodszych rangą (dajan), by ich niezależnej opinii nie krępowała obawa przed rozbieżnościami zdań ze starszymi kolegami (głos większości). Członkowie Sanhedrynu z założenia powinni znać obce języki, by nie musieli polegać na tłumaczach [...]. Po zburzeniu Drugiej Świątyni Sanhedryn przeniósł się do Jawne, a potem do Galilei, gdzie zakończył działalność na początku V wieku. W XVI w. żydowscy uchodźcy z Hiszpanii pod przywództwem rabiego Jakuba Beraba w przekonaniu, że świta już wiek mesjański, podjęli nieudaną próbę restaurowania uświęceń (smicha) i rekonstruowania Sanhedrynu w Palestynie. Napoleon powołał francuski Sanhedryn w 1807 w uzupełnieniu Zgromadzenia Dostojników Żydowskich, a przed przyznaniem Żydom pełnej emancypacji”. A. Unterman, *op. cit.*, s. 244.

⁸⁹ A. Sołżenicyn, *op. cit.*, s. 52.

W tym kontekście nie może dziwić, że Aleksander już pod koniec 1808 roku rozkazał zawiesić przepisy, które najbardziej bulwersowały Żydów, w obliczu bowiem wojny z Napoleonem nie chciał uchodzić za ich ciemiężyciela⁹⁰.

Główne założenia polityki rosyjskiej w stosunku do Żydów nakreślone w czasach panowania Aleksandra I i ustanowione przez niego przepisy prawa obowiązywały również za rządów jego brata Mikołaja I, z tym że z czasem nakładano na nich coraz więcej obowiązków, nie przyznając jednocześnie nowych praw⁹¹. Na przykład od 1835 roku Żydzi musieli służyć w armii bez możliwości wykupienia się od służby. Jednakże w tym przypadku nie można mówić o jakimś nadzwyczajnym zaostrzeniu kursu wobec Żydów, ponieważ w Prusach i Austrii podlegali oni obowiązkowi służby wojskowej już od końca XVIII wieku⁹².

W okresie panowania następnych carów, gdy stopniowo rozwiewały się nadzieje na pełną asymilację Żydów ze społeczeństwem rosyjskim, w dalszym ciągu ograniczano ich prawa i zwiększano wymiar ciężarów publicznych. Na ziemiach Królestwa Polskiego, co prawda, podejmowano działania, które, jak w przypadku reform proponowanych przez Aleksandra Wielopolskiego, zmierzały „do likwidacji wyjątkowego prawodawstwa cywilnego, do zniesienia barier, które dotąd izolowały Żydów w wielu dziedzinach życia”⁹³. Lecz władze carskie traktowały instrumentalnie „kwestię równouprawnienia Żydów, podobnie jak reformę położenia chłopów”⁹⁴. Dlatego położenie Żydów w Imperium Rosyjskim wiele się nie poprawiło, aż do wybuchu rewolucji w 1917 roku⁹⁵. Sytuacja prawna ludności żydowskiej w Rosji była więc odmienna od tej, która panowała w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w monarchiach Habsburgów i Hohenzollernów. W Cesarstwie Austro-Węgierskim zrównano ich w prawach z pozostałymi poddanymi na podstawie konstytucji z 21 grudnia 1867 roku i ustawy z 28 maja 1868 roku⁹⁶, natomiast w zjednoczonym Cesarstwie Niemieckim pełna emancypacja Żydów stała się faktem wraz z wprowadzeniem w życie przepisów ustawy z 22 kwietnia 1871 roku⁹⁷.

Summary

Having analyzed legal solutions of the early 19th century Russian legislation, we may presume that a basic for *The Jewish Act* (1804) was of an economic nature. It showed an aim of colonization of sparsely populated territories, which could be proved by indicating numerous concessions dedicated to Jews, who were to be located within areas strictly ordered by the authorities. It also tried to preserve Christian population's business, facing a competition from Jews. Last not least, there was an aspiration for gradual assimilation of Jewish and, therefore, active operations having in mind a mandatory learning one of official languages by Jews and abandoning traditional Jewish clothing. It is clearly visible that Tzar's authorities also worried about activities of Jews that could have demoralizing impact on Russian subjects. Therefore, running taverns by Jews was abandoned. *The Jewish Act* can be recognized as an act of unreserved tolerance, as it included a guarantee of a personal freedom for Jews, which for instance was not granted to millions of Russian serfs at the same time.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 52-53.

⁹¹ H. Haumann, *op. cit.*, s. 96-99.

⁹² A. Eisenbach, *op. cit.*, s. 63.

⁹³ *Ibidem*, s. 479-484.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 559.

⁹⁵ H. Haumann, *op. cit.*, s. 96-99.

⁹⁶ M. J. Adamczyk, *op. cit.*, s. 22-24.

⁹⁷ A. Eisenbach, *op. cit.*, s. 556.